

Una ciutat desigual

JOSÉ LUIS OYÓN

Universitat Politècnica de Catalunya

Pocs dubtes hi ha entre els historiadors econòmics a l'hora d'assenyalar els anys d'entreguerres com els de l'inici de la modernització de l'economia catalana. Els anys de la Primera Guerra Mundial van significar la sortida d'una etapa d'estancament relatiu, conseqüència de la pèrdua de les colònies al final del segle XIX, i una etapa de creixement indubtable, que acabaria abruptament en la Guerra Civil. El salt que s'hi va experimentar en la formació de capital a la fi de la Gran Guerra és eloqüent. Dues innovacions tècniques molt característiques de la Segona Revolució Industrial, com l'electricitat i el motor d'explosió, es van convertir durant els anys d'entreguerres en elements multiplicadors del creixement econòmic. Però el més destacat d'aquests anys no fou tant el creixement en si com la diversificació productiva. El 1900, el pes bàsic de l'estructura productiva de la ciutat per població ocupada corresponia al sector tèxtil, que amb l'alimentació i els sectors del cuir i la pell i les arts gràfiques quadruplicaven els de la indústria siderometal·lúrgica, la química, la construcció i la fusta. El 1930, el quocient entre aquests grups de sectors industrials s'havia equilibrat absolutament. La llista de grans empreses amb seu a Barcelona per aquestes dates mostra l'enorme diversificació d'activitats produïda en l'economia i les preferències dels inversionistes per empreses de tota mena. Empreses de transport i infraestructures urbanes, de construcció, del metall o químiques ocupaven posicions privilegiades al costat d'algunes de tèxtils. El període d'entreguerres va ser una fase d'ascens econòmic en ferm; l'expansió industrial, ni de bon tros tan intensa com la de les dècades centrals del segle XIX, s'aproximava, però, a la del cicle de la Restauració de l'últim quart d'aquest.

Aquestes línies, que encapçalen el primer capítol de *La quiebra de la ciudad popular*, mostren que el desenvolupament de l'economia catalana, amb el centre a Barcelona, ha estat indiscutiblement brillant, ateses les poques possibilitats que oferia una naturalesa poc prolífica en recursos productius bàsics i un encaixament desequilibrat dintre l'Estat. El corol·lari que dedueix Roca d'aquest èxit

econòmic, però, em sembla més discutible. Si hi ha hagut èxit econòmic, el model urbà en què s'ha basat, per força, ha d'haver estat reeixit.

Ambdós termes, economia i model de ciutat, han de ser solidaris: «El model urbà de les ciutats catalanes no funcionaria si l'economia catalana no funcionés».

Crec que aquesta correspondència, en principi lògica, amaga la complexitat dels problemes urbans més del que sembla. En darrer terme, depèn molt d'on posem l'atenció quan parlem de «model urbà» i de què entenem per «funcionar». Perquè una cosa és veure la ciutat des del costat de la producció i una altra des del consum, des dels nivells de vida. L'ideal és que els dos factors s'hi ajusten, que hi hagi progrés econòmic i progrés social generalitzat, millora en la satisfacció de les necessitats (les bàsiques i les d'ordre superior) especialment igualant des de baix. Però perfectament pot haver-hi creixement econòmic amb baixos nivells de consum d'una part destacada de la població urbana. I desigualtat, molta desigualtat.

Anem a un exemple clàssic. No hi ha hagut potser època de més creixement econòmic, de més innovació, i tanmateix de condicions de vida més espantoses que la dels primers quaranta anys del segle XIX a les ciutats britàniques. Fa temps que els historiadors urbans de les illes van mostrar les terribles condicions de vida urbana de les classes treballadores britàniques, les que va retratar Engels en *La situació de la classe obrera a Anglaterra* el 1845. L'augment de la població urbana va ser espectacular (va superar, en el lapse 1800-1830, el total de la població britànica en el primer d'aquests anys), però aquesta població de nouvinguts tenia una necessitat d'habitatge en condicions que va col·lapsar absolutament l'oferta existent: l'excés de famílies duplicava el nombre de cases existent, amb les consegüents seqüeles de densificació i amuntegament. Lamentablement, la classe obrera britànica es va trobar en aquestes ciutats amb salaris reals estables o descendents i amb lloguers que absorbién entre un quart i la meitat dels seus ingressos. Amb lloguers alts i sous baixos, l'espai útil dels habitatges obrers es va reduir cada cop més. Cases-dormitori, habitatges en soterranis (*cellars*) i habitatges amb condicions deficientes de ventilació i higiene (les cases *back to back* dels *courts* de les ciutats angleses o els *tenements* de les escoceses) van poblar el paisatge urbà britànic fins al punt d'allotjar percentatges de població majoritaris. El terme *slum* (tuguri) fou encunyat aleshores. El problema de la mala qualitat de l'allotjament, que afectava crucialment les capes obreres, va trigar generacions a ser esmenat.¹ Les opinions dels historiadors urbans britànics difereixen sobre el paper de les ciutats britàniques de la segona meitat del segle XIX. Però no són pocs ni menors els historiadors «pessimistes» que sostenen que els baixos salaris reals i la pobresa de l'habitatge obrer eren una part integral de la fortuna i la competitivitat del capitalisme britànic. Els mecanismes d'acumulació de capital

¹Vegeu un bon sumari de les conclusions dels estudis d'història de l'habitatge britànics a R. Rodger: *Housing in Urban Britain, 1780-1914*, McMillan, Londres, 1989, pp. 9-10 i 30-37.

van ignorar tota mena de millora urbanoambiental i sols de forma indecisa, i no sense dificultats, es va anar adoptant en el darrer terç de segle un cert reformisme en el tema de l'habitatge.²

Aquesta al·lusió a la qüestió urbana al país pioner de la Revolució Industrial ens recorda que la radiant imatge que es pinta quan parlem de la ciutat des de la producció pot enfosquir-se si ho fem des del consum; que no és el mateix ocupar-se del creixement econòmic en sentit estricte que considera les mancances i la desigualtat en la satisfacció de les necessitats. Pot haver-hi —de fet, n'hi ha hagut i continua havent-n'hi— progrés econòmic i creació de riquesa amb desigualtat, fins i tot amb creixent desigualtat, com ho mostra la història del capitalisme desregulat de les darreres dècades³ o els actuals models urbans de moltes ciutats de països amb gran desenvolupament econòmic, com ara Bombai, Sao Paulo o Xangai. I no és sobrer recordar que el pensament socialista del segle XIX, del qual bàsicament extreien les seves idees els obrers barcelonins polititzats d'entreguerres, sostenia que el benefici econòmic s'alimentava de la mateixa desigualtat (del manteniment dels sous a la ratlla de la pura subsistència), que aquesta n'era la matèria primera, la font bàsica de riquesa.

La Barcelona dels anys d'entreguerres no ofería un panorama tan negre com el de les ciutats britàniques del primer segle XIX perquè, per començar, i encara que hi hagué atur durant els anys trenta en alguns sectors, els salaris reals dels que pogueren mantenir les seves ocupacions van créixer. Tampoc no m'atreveixo a sostenir que el model urbà tan desigual adoptat fos, com defensen alguns d'aquells historiadors britànics, constitutiu del model de creixement econòmic. El que crec, simplement, és que els avanços en el consum obrer van ser limitats i que el que sorprèn realment quan es contempla la Barcelona dels anys d'entreguerres és que s'hi pogué produir un creixement econòmic tan gran amb tan poca mobilitat social per baix, amb tanta desigualtat. El que m'ha interessat investigar és com en una fase de veritable ascens econòmic i urbà, els progressos en els nivells de vida de la gran majoria de la població urbana, la dels treballadors, per bé que indiscutibles, van ser limitats i, sobretot, *diferenciats* dins del món obrer. Si per a una capa de treballadors qualificats i alguns col·lectius no qualificats més ben situats, les millores, sense ser espectaculars, van ser indubtables, per a d'altres no van ser prou tangibles per canviar la seva autopercepció sobre la desigualtat en termes relatius. La qüestió de la desigualtat i la injustícia social —en els ingressos i en les pautes de consum de les famílies— i la seva imatge en els col·lectius de molts treballadors no qualificats continuava alimentant l'imaginari reivindicatiu de capes no marginals de treballadors urbans. Els progressos, sols limitats, van mantenir determinades capes del món obrer a nivells estancats

² *Ibid.* Entre les visions pessimistes més conegudes sobre el Londres victorià, destaquen les de Gareth Stedman Jones: *Outcast London*, Londres, 1971, i la d'Anthony Wohl: *The eternal slum*, Edward Arnold, Londres, 1977.

³ Bob Sutcliffe: «El inigualable y desigual siglo XX», *Mientras Tanto*, 104-105 (2007), pp. 59-84.

de riquesa i de mobilitat. La persistència de molta pobresa per a alguns tenia relació amb les altíssimes taxes de conflictivitat social que, visibles ja en despuntar el segle XX, es van fer habituals a la fi de la Primera Guerra Mundial i van acabar en una revolució —una paraula que els socialistes revolucionaris de la segona meitat del segle XIX, d'Engels a Kropotkin, utilitzaven quan al·ludien a la capital catalana. Explicar aquest problema a partir de les estructures de la vida quotidiana a la ciutat, dels nivells de consum d'alguns articles bàsics és l'assumpte de fons de *La quiebra de la ciudad popular*. I el que s'aprecia quan veiem la qüestió d'aquesta manera, és que el model urbà barceloní «no funcionava» gaire bé per a moltes famílies de la ciutat, especialment si el comparem amb el d'altres ciutats de l'Europa Occidental on els avanços en habitatge, equipaments i transport van ser força més importants que els barcelonins.

CIUTAT OBRERA I IMMIGRANT

Em resulta difícil identificar en el comentari de Roca referències explícites als treballadors de la Barcelona d'aquests anys. Com que les reflexions són indirectes, és complicat establir algun punt concret de possible diàleg. Repassaré només tres blocs de qüestions en què les al·lusions són més directes per expressar-hi la meua opinió i, de passada, el meu cordial desacord amb algunes de les afirmacions.

El primer té relació amb la relativització dels treballadors manuals com a categoria sociològica. Des del moment que opta per definir el concepte d'obrer com tota aquella persona que no és burgesa, és a dir, que hi comprèn un arc social amplíssim que inclou des del jornalier més desqualificat fins als tècnics i professionals liberals, és obvi que parlar de «ciutat obrera» sigui problemàtic per a Roca. Crec que adoptar un marc tan ampli converteix l'anàlisi sociològica en una eina poc operativa. Possiblement aquesta postura sigui útil des del punt de vista de l'anàlisi política, no ho nego, però no m'ho sembla tant des del punt de vista social.

Cal dir, tanmateix, que limitar l'anàlisi al món dels treballadors manuals és ja per si mateix treballar amb un amplíssim univers social en la Barcelona d'aquells anys. Dues de cada tres llars de la ciutat de 1930 eren obreres. Parlem, doncs, d'una majoria molt àmplia de la població barcelonina, de la gran majoria, de fet. D'altra banda, mai no ha estat tan clara com en aquesta època la *condició obrera* d'una persona: els obrers són (o eren) aquells que treballaven amb les mans des que deixaven de ser nens (de vegades fins i tot abans), treballadors amb uns sous sovint molt inestables, que els obligaven a nivells de consum en què l'alimentació era de lluny la partida més important, una partida que sumada al lloguer de l'habitatge, al vestit i —en alguns casos— al transport al treball, a penes permetia de treure despeses per a altres partides (i així ho mostren alguns projectes d'anàlisi dels pressupostos familiars obrers fets en els anys trenta). Abandonar aquesta

condició absolutament definitòria al llarg de la vida d'una persona resultava, a més, extremadament complicat. La classe obrera barcelonina, i la d'altres ciutats europees, era una entitat sociològicament molt consistent perquè era socialment quasi immòbil. I aquí entrem en un dels primers trets problemàtics del model urbà barceloní des del punt de vista social. Només un de cada deu fills d'obres va aconseguir abandonar l'esfera del treball manual durant els anys d'entreguerres. Accedir a l'estatus dels colls blancs, el següent graó dins el món popular, no sols era difícil, sinó que significava adoptar salaris i estils de vida substancialment diferents, amb pautes culturals (servei domèstic, possibilitat que els fills estudiessin després dels quinze anys, alfabetització, condicions d'habitatge) que s'apropaven més a les de les classes no manuals superiors que a les pròpies dels treballadors manuals. Un tècnic superior adoptava patrons de consum que el situaven a distàncies siderals. Si s'analitza el padró de 1930, un enginyer vivia en la millor zona de l'Eixample de la ciutat, voltat de les màximes comoditats i la seva ubicació socioespacial natural, com la dels metges i advocats, coincidia amb la dels propietaris, industrials i grans industrials i comerciants de la burgesia barcelonina.⁴ És clar que això no els impedia a alguns poder formar part d'alguns sindicats d'intel·lectuals tècnics i «oficis diversos» dels anys d'entreguerres (en el cas de la majoritària CNT, d'importància marginal), o de les aliances del front popular fomentades pels partits socialistes i comunistes dels anys trenta, de manera que es convertien en aliats potencials dels treballadors manuals. Però l'anàlisi de les condicions de vida relatives d'aquests grups no manuals ens indica que aquesta confluència era tot menys natural. Ser obrer, en el sentit de «ballar-la magra», arribant malament a final de setmana, era un condició compartida per moltes famílies barcelonines que les allunyava objectivament en la vida quotidiana d'aquests grups professionals. I, com que Barcelona no fou mai durant aquests anys del segle XX la màquina d'ascens social que foren Chicago o Buenos Aires, néixer obrer en els anys d'entreguerres era tenir en gran manera el destí marcat.

Sembla que Roca estén la relativització de la condició obrera a la de la condició d'obrer immigrant. Dels immigrants no obrers arribats a la ciutat no s'ha fet cap estudi en el llibre objecte de comentari per la mateixa raó per la qual s'ha circumscrit l'anàlisi al món majoritari dels treballadors manuals. Ja per si mateix, l'univers dels obrers immigrants era també amplíssim. Tres quartes parts del total dels immigrants de la Barcelona dels anys trenta eren obrers, treballadors manuals. La radiografia de la societat barcelonina que es fa a l'*atles social* de 1930 dóna pistes més que suficients per afirmar que les pautes de consum del 25% restant d'immigrants no manuals barcelonins eren les mateixes que les dels professionals liberals a qui he al·ludit més amunt. Eren tècnics o empresaris estrangers, indians rendistes, comerciants, industrials, professionals liberals, funcio-

⁴ J.L. Oyón, J. Maldonado, E. Griful: *Barcelona, 1930, Un atlas social*, Edicions UPC, Barcelona, 2001, pp. 30-31.

naris, o empleats i dependents vinguts d'altres parts de Catalunya o d'Espanya, vivien quasi sempre a l'Eixample o als barris alts de la ciutat, a cases habitualment grans, amb servei domèstic, amb fills estudiants en edats en què els fills dels obrers feia temps que havien abandonat l'escola.⁵ Parlar-ne, tret que fos per contrastar les seves pautes de vida amb les dels obrers manuals, hauria estat poc operatiu en un estudi sociològic sobre la Barcelona obrera.

Coincideixo plenament amb Roca en la rellevància de l'emigració barcelonina i catalana a altres parts d'Espanya i del món. És, però, un tema difícil d'estudiar quantitativament i del qual no es poden extraure conclusions precipitades, sobretot perquè no sabem precisar bé ni la regió o la ciutat de sortida, ni quants van emigrar, ni quina fortuna tenien o a quin grup social pertanyien. Crec, això no obstant, que són molts els països i regions que han estat i són al mateix temps receptors d'immigrants i emissors d'emigrants i, sobretot —i en això les dades són sòlides—, són moltíssimes, si no totes, les ciutats que han estat al mateix temps *atractores* i emissores de població, almenys a l'edat contemporània, i que això no és privatiu d'un restringit grup de ciutats com les catalanes (o Barcelona). Es pot dir, més aviat, que aquesta era la condició de tota ciutat. Durant el segle XIX i les primeres dècades del XX, del 2% al 15% de la població total de moltes ciutats occidentals emigrava cada any. Berlín, per exemple, va acollir entre 1901 i 1910 2,6 milions d'immigrants, però en va perdre 2,1 d'emigrants. Les taxes variaven molt d'unes ciutats a altres; els obrers no qualificats eren més inestables que els qualificats i molt més que les classes no manuals. La propietat accentuava les taxes d'estabilitat.⁶ L'interessant seria fer comparacions amb aquestes dades, però estem encara molt lluny de poder-ho fer en el nostre cas.

SINDICACIÓ OBRERA

Un segon grup de qüestions en què es relativitza el món dels treballadors manuals es refereix a les seves actituds sindicals. De l'UGT es destaca la seva vocació cap a unes creixents classes mitjanes, avançament de la seva futura dominància quantitativa i qualitativa. De la CNT es dona una imatge menys compacta de l'habitual de sindicat de treballadors manuals. Sobre la progressiva integració de les classes mitjanes a l'UGT, no puc estar-hi més d'acord, encara que jo parlaria, com ha fet David Ballester, de sindicat *pal i paller* de diversos tipus de treballadors, qualificacions i actituds polítiques.⁷ Sobre la puixança so-

⁵ *Ibid.*

⁶ J.L. Pinol: *Le monde des villes au XIXe siècle*, Hachette, París, 1991, pp. 153-155; D.F. Crew: *Town in the Ruhr: A Social History of Bochum, 1860-1914*, Columbia University Press, Nova York, 1979.

⁷ D. Ballester: *Marginalitats i hegemònies. L'UGT de Catalunya (1888-1936)*, Columna, Barcelona, 1996; *Els anys de la guerra. L'UGT de Catalunya durant la Guerra Civil, 1936-1939*, Columna, Barcelona, 1998.

ciològica de les classes mitjanes a la Barcelona d'entreguerres tinc més dubtes. És un tema al qual al·ludeix repetidament la darrera historiografia, però la realitat és que els colls blancs, empleats, dependents i professionals de baix rang, el 1930 no superaven el 8% de la població barcelonina i les seves pautes culturals, com he indicat, els apropaven molt més als burgesos en sentit estricte que no pas als obrers. Del que tinc menys dubtes és que la CNT fos un sòlid sindicat de treballadors manuals, on les decisions de les assemblees i plens, de secció, de ram o de localitat eren preses essencialment per obrers, sense especialitzar al seu si «alliberats» dedicats a funcions directives o burocràtiques o intel·lectuals. La CNT no era, efectivament, un sindicat compacte (i les escissions dels anys trenta ho demostren). Hi havia procedències immigratòries i qualificacions diverses. Tampoc no era la mateixa condició la d'un líder sindical, amb responsabilitats politicosindicals, que la d'un militant de secció sindical o la d'un simple afiliat. Si l'estudi sociològic de *La quiebra de la ciudad popular* té algun interès és, al meu parer, que s'hi rastreja la condició d'origen, ocupació i característiques familiars i d'habitatge en milers de casos per a tots els graons de militància i afiliació, des dels líders fins al dels simples posseïdors d'un carnet. El llibre no explica que la Barcelona obrera immigrant *resumia* la totalitat de la CNT, sinó simplement que la immigració desqualificada estava sobrerrepresentada en aquest sindicat, és a dir que junt amb catalans i obrers qualificats, i fins i tot uns quants intel·lectuals, els immigrants no qualificats representaven més de l'habitual i que el contrast amb l'UGT i més encara amb els partits obrers populistes era evident. Cosa que, en realitat, no resulta pas sorprenent: al si de la ciutat ja s'evidenciava una clara sobrerrepresentació de la immigració recent dins dels grups obrers menys qualificats (en certa manera com a la Barcelona actual). El valor que pot tenir l'anàlisi sociològica estadística és establir regularitats i correlacions més enllà dels casos particulars i construir-hi ciència social. Citar algun exemple aïllat de tècnic i intel·lectual nascut a Catalunya entre els líders confederals que ocupaven càrrecs ministerials a l'Estat o a la Generalitat republicans per suggerir una condició interclassista entre els militants significats de la CNT, podria aportar un índex preliminar d'una major varietat sociològica entre els llocs dirigits, però estadísticament, a nivell del perfil d'aquest grup o de tota la massa sindical, no té més valor que atribuir a tots els militants cenetistes importants l'ètnia gitana perquè aquesta era la condició de Marianet, secretari regional del sindicat.⁸ L'anàlisi, no de cinc líders, sinó d'uns quants centenars de líders i destacats militants cenetistes assenyala, en canvi, que hi havia una presència dels treballadors

⁸Vegeu una discussió sobre perfils professionals i d'origen, però a partir d'un nombre més gran d'exemples a E. Vega: «Radicals i moderats a Barcelona i el seu entorn: una reflexió sobre les seves causes», dins J. J. Gallardo, J. L. Oyón (eds.): *El cinturón rojinegro. Radicalismo anarquista y obrerismo en la periferia de Barcelona, 1918-1936*, Carena, Barcelona, 2004; E. Ucelay Da Cal, «Socialistas y comunistas en Cataluña durante la Guerra Civil: un ensayo de interpretación», *Anales de Historia* (Fundación Pablo Iglesias), vol. 2 (1987), pp. 295-324.

no qualificats molt majoritària i sobrerrepresentació dels no nascuts a Catalunya (un 65%), molt superior en ambdós casos als dels seus equivalents de l'UGT o dels sindicats trentistes. D'altra banda, l'estudi de l'afiliació confederal, més massiu quantitativament i amb possibilitat tècnica de mostratge, o el de les pautes de lluita política concreta indiquen el mateix comportament.

El caràcter obrer poc compacte de la CNT se suggereix també en assenyalar l'afiliació al sindicat anarquista d'alguns arquitectes barcelonins, i no precisament els més progressistes, en ocasió del decret d'afiliació obligatòria d'agost del 36. Més enllà de la por o l'oportunisme d'aquestes persones, el que importa és la seva rellevància dins la història del sindicat confederal. Si sociològicament és poc significatiu referir-se als tècnics enginyers per parlar dels obrers, resulta igualment problemàtic parlar dels arquitectes afiliats a la CNT si volem entendre les pautes de sindicació dels treballadors manuals barcelonins. El món quotidià dels arquitectes, de tots els arquitectes, tant els oportunistes com els suposats progressistes, estava molt allunyat de l'obrer, com es pot veure si es consulten les adreces dels arquitectes del GATCPAC, o dels més comuns que es poden mostrear al padró de 1930. O vivien a l'Eixample central o als barris de torres de la part alta de la ciutat. Els que he pogut rastrejar al padró tenien servei domèstic i eren fills al seu torn de professionals liberals acomodats, com ara metges o farmacèutics. No nego pas que la seva història social sigui rellevant a l'hora de comprendre les vicissituds d'una experiència tan suggeridora com la del GATCPAC o la de part de la militància dels partits populistes dels anys trenta. Però no ho és per entendre el món dels treballadors manuals barcelonins, i molt menys per entendre el de la radicalitzada CNT dels anys trenta.⁹

LA CIUTAT POLARITZADA

El meu argument és que, dins d'un innegable progrés econòmic, el progrés social a Barcelona va ser, en canvi, molt desigual. Fins i tot en les variables d'avanç social més indiscutibles, examinar les qüestions de la desigualtat no resulta indiferent. És el cas de la formació de la força laboral. Eficàcia formativa de la força laboral i participació electoral creixent serien trets definitoris, segons Roca, del model urbà de les societats avançades. Té raó quan recorda els avanços en l'alfabetització dels barcelonins. Les llums de la ciutat en aquest sentit són paleses i no hi ha dubte que una ciutat que ha aconseguit abaixar del 50% al 14% de població analfabeta entre 1900 i 1930, és un bon exemple d'eficàcia formativa.¹⁰

⁹ Arxiu GATCPAC, COAB, Llibre registre de socis Ciutat del Repòs; Arxiu Administratiu Ajuntament Barcelona, Dipòsit Prearxiu carrer Ciutat de Granada, Padró d'Habitants de Barcelona 1930, fulls familiars diversos, mostra 5%.

¹⁰ Roca defuig de comentar les xifres d'alfabetització fora de Catalunya dels anys vint i trenta, quan en algunes províncies es van produir avenços tan notables o més que els de les províncies cata-

Però tampoc no es poden obviar aquí les ombres de la desigualtat. Sobretot perquè la desigualtat explica després comportaments polítics.

L'analfabetisme era, al principi, socialment molt desigual. En un altre lloc he mostrat com les taxes d'analfabetisme més altes es correlacionaven molt estretament amb la condició de ser dona, de ser obrer no qualificat i de ser immigrant recent dins d'aquest grup. Fins i tot en els grups de qualificació obrera homogenis, com per exemple el dels jornalers (el 50% de tots els habitants de la ciutat), un cap de casa jornalero murcià o d'Almeria arribat a la ciutat a partir de 1911 tenia unes taxes d'analfabetisme que rondaven el 25%, un 70% més elevades que les dels catalans de qualificació semblant. En el cas d'una dona obrera cap de casa de Múrcia o d'Almeria, les taxes superaven el 60%. És a dir, que dins de la ciutat les taxes d'analfabetisme podien variar enormement entre el 0% de la burgesia, petita burgesia i tècnics i treballadors no manuals i el 60% de les obreres de Múrcia o d'Almeria citades. L'analfabetisme era, en segon lloc, espacialment molt desigual. Dues estudioses de l'analfabetisme barceloní dels anys trenta van ressaltar fa temps que el tret més característic d'aquest era que es concentrava en determinades zones de la ciutat, «el 52% d'homes analfabets viuen en el 25% de seccions electorals. En alguns llocs l'analfabetisme masculí pot arribar a ser superior al 25% i el femení al 50%, és a dir, Barcelona és durant els anys trenta una ciutat polaritzada per l'alfabetització o no de la seva població».¹¹

Doncs bé, si s'estudia el plànol de l'analfabetisme de la ciutat s'observa que coincideix quasi literalment amb el del repartiment de la classe jornalera i que la major incidència de l'analfabetisme assenyala també una clara correlació amb les àrees de la ciutat on es localitza la immigració més recent i les pitjors condicions de l'habitatge, tant pel que fa a amuntegament i cohabitació com pel que fa a les dimensions i la qualitat. Aquests barris s'ubicaven sobretot a les parts del centre històric més densificades, com la Barceloneta i la part baixa del Raval i, sobretot, als nous barris perifèrics, com les zones de barraques del front de platges de la Barceloneta al Besòs, els barris de Can Baró, la Prosperitat, el Verdum, Xarlot i Roquetes, Collblanc-la Torrassa¹² i els quatre grups de Cases

---

lanes. Madrid, per exemple, tenia el 1930 una taxa d'analfabetisme que era la meitat de la de Barcelona. Molts historiadors socials madrilenys no estarien d'acord a atribuir-ho tot a la condició de la capital com a ciutat de «funcionaris i universitaris». Els anys d'entreguerres, Madrid va experimentar un procés d'industrialització destacable i, com a Barcelona, hi van sorgir als barris populars del segle XIX i a les noves perifèries nombrosos enclavaments obrers.

¹¹ C. Boix, M. Vilanova: «La participació electoral en Barcelona entre 1934 y 1936», *Historia y Fuente Oral*, 7 (1992), pp. 47-84, 50; J.L. Oyón, J. Maldonado, E. Griful: *Barcelona, 1930...*, cit.

¹² Vull fer un breu incís sobre la Torrassa. Basant-se —dedueixo— en el llibre d'Àlicia Suárez i Mercè Vidal sobre els germans Puig Gairalt, (Curial/Abadia de Montserrat, 1993), que van projectar 1.400 edificis entre 1912 i 1937, Roca imagina que l'Hospitalet era un municipi de «casetes de planta baixa de 70m²» i «de vegades, de planta baixa i un pis alineades seguint un carrer-passadís». En aquest text es comprova també la rellevància de Collblanc-la Torrassa com a barri més important de les actuacions dels arquitectes. La informació, però, ha de llegir-se amb atenció, per dues raons. Primera, perquè pot donar una idea equivocada de la construcció real de la ciutat i de l'experiència

Barates municipals. El rellevant no és descobrir aquestes associacions entre analfabetisme, falta de qualificació, immigració i males condicions de l'habitatge en determinats enclavaments de la ciutat, sinó comprovar que fou en aquests barris o en aquests perfils sociològics on s'unien aquestes característiques que els comportament polític es van decantar més clarament cap a l'anarquisme radicalitzat, tant pel que fa a la militància com a la participació en protestes pel consum polititzades —com ara la vaga de lloguers de l'estiu del 31 o les insurreccions fallides posteriors. El que es descobreix és que, el poc o molt que fos la revolució barcelonina del 36, aquest «curt estiu de l'anarquia» va ser en gran manera una «revolució dels pobres» (uns pobres que representaven una part substancial, però no la totalitat de la massa obrera de la ciutat).

No és qüestió de fer sociologia de les desigualtats perquè sí, sinó de donar explicacions a aquests comportaments polítics. Es tracta d'entendre per què els obrers d'aquestes característiques, per què aquests barris on l'analfabetisme era rellevant se sindicaven més del normal en la CNT, formaven part en major grau que la mitjana dels grups d'afinitat de les Joventuts Llibertàries i de la FAI o participaven després més que la mitjana en les columnes de milicians anarquistes al front d'Aragó. Per què, en definitiva, eren més proclius a la revolució. Els afiliats immigrants forans de la CNT que he analitzat en el padró de 1930, els militants, els líders sindicals i de la FAI, i els joves milicians, si bé quasi tots pertanyien a la remesa immigratòria més recent, ja feia entre deu i quinze anys de mitjana que residien a la ciutat. Com que quasi tots eren relativament joves el 1930, és obvi que la major part hi van arribar de xiquets o adolescents i que,

---

real de l'habitatge: s'hi comptabilitzen projectes i no habitatges (un *passadís* o una casa de pisos de 20 habitatges, tot i que pot ser poc rellevant quant a nombre de projectes ho pot ser molt quant a nombre total de famílies allotjades; un edifici d'habitatges entre mitgeres podia arribar al mig centenar d'habitatges). I segona, perquè encara que l'activitat dels germans Gairalt va ser molt destacada, tampoc no es pot deduir d'això, ni de bon tros, que tota l'activitat constructiva de la ciutat es limités als seus edificis. Deduir, per exemple, com es podria fer de la consulta precipitada del llibre, que l'habitatge unifamiliar individual alineat a carrer és l'essencial del barri de la Torrassa fóra equivocat. Si sumem tots els habitatges a corredors i cases de pisos podem comprovar el contrari. En el període 1920-1924, per exemple, Fernández de Retana ha calculat que prop de la meitat del total dels habitatges eren a corredors. Els corredors reunien cases de planta baixa amb escassa ventilació en no més de 25 m² útils i la resta d'habitatges de la Torrassa eren *casetes* unifamiliars o cases de pisos, que poques vegades superaven els 50 m². Encara que no van descartar aquests encàrrecs, els Puig Gairalt van projectar en proporció pocs habitatges a *passadissos* i *casetes* al barri i sí en canvi habitatges a cases entre mitgeres en altura, de més superfície que els habitatges dels *passadissos*; vegeu Magda Mària, Hel·lena Martín: *Guia d'Arquitectura de l'Hospitalet: L'Obra dels germans Puig Gairalt*, Universitat Ramon Llull, Barcelona, 2004. Es miri per on es miri, les condicions d'habitatge a la Torrassa dels anys 30 eren dures i, sincerament, poc consolària un habitant del barri d'aleshores saber que a l'Hospitalet naixeria al cap de dues generacions Ferran Adrià o que es parlaria l'any 2000 del «model l'Hospitalet». J. Fernández de Retana: *La formación de la ciudad: producción del espacio urbano en Hospitalet de Llobregat, 1868-1930*, Universitat de Barcelona, tesi de llicenciatura mecanografiada, 1993; «Els passadissos de Collblanc 1900-1929. L'essència d'un barri dormitori», *Revista Catalana de Geografia*, 17 (1992), pp. 50-60.

per tant, van sentir des de molt aviat parlar de la CNT i possiblement s'hi van afiliar poc després d'incorporar-se al món laboral barceloní (i moltes biografies ho confirmen). Llevat d'uns quants que es van unir al sindicat en els anys daurats a la fi de la guerra mundial, la major part ho degué fer a partir de 1930, quan havien adquirit una certa experiència en el món del treball de la ciutat. A diferència d'altres obrers nascuts a Barcelona o arribats a la ciutat des de feia més temps d'altres parts de Catalunya, que formaven part dels treballadors d'ofici qualificats i que van optar en proporcions molt superiors per altres sindicats o organitzacions obreres, els obrers no qualificats i els immigrants no catalans van trobar en major grau la seva casa a la CNT radicalitzada. Quant a l'analfabetisme, s'observa que el perfil dels militants d'aquests barris era el d'un obrer jove, però generalment amb taxes alfabetització molt superiors a les dels seus pares. L'analfabet no era quasi mai el militant sinó el cap de casa, és a dir el pare o la mare. El jove militant immigrant s'havia alfabetitzat per tant a Barcelona mateix. Aquesta formació cultural mínima li permetia entendre la seva situació relativa, en primer lloc respecte dels seus pares, i en segon lloc respecte d'altres grups sociològics de la ciutat (la desigualtat es defineix sempre en termes diferencials). I el que percebia, per poc que mirés amb objectivitat les coses, és que tot i ser un immigrant assentat a la ciutat més de deu anys de mitjana, ell i la seva família continuaven sent després d'aquest temps jornalers sense qualificació i vivint en condicions gens pròsperes. Que tot i no ser ja analfabet com els seus pares, seguia com ells amuntegat en petits habitatges, en parcel·lacions perifèriques de carrers sense asfaltar, sense clavegueram i on de vegades no hi havia aigua de xarxa ni enllumenat elèctric. Percebia també que, a diferència del seu barri, on no havien arribat moltes infraestructures bàsiques, la ciutat de l'Eixample i de les torres era una ciutat rica i moderna que els estava vedada, que hi havia un abisme entre pobres i rics, una separació espacial que a desgrat del creixement i la diversificació econòmica de la ciutat havia crescut quasi en un 50% entre 1900 i 1930. D'aquí la seva sensació d'alteritat respecte a aquesta Barcelona. «Vegeu, obrers, el luxe sumptuós de la Barcelona burgesa. Vegeu com aquests tresors us han estat robats», deia la premsa llibertària; «les barriades (obreres) són les platges on es llança la sorra del proletariat, la gran família dels desheretats [...] I a aquestes platges només arriba la justícia de tercera o quarta categoria. L'altra no passa de l'Eixample».¹³ En suma, aquests immigrants, aquests ravalers de la revolució com la Torrassa, com les Cases Barates, percebien que per a la seva generació les expectatives de mobilitat social no s'acomplien i que, tanmateix, les llums de la ciutat resplendien en altres barris. Veien que, a pesar de la seva alfabetització, el model urbà barceloní «no funcionava» molt bé per a ells. I com que no acabaven de sortir de la misèria, eren més proclius a aquesta visió i a actuar en conseqüència.

¹³ J.L. Oyón: *La quiebra de la ciudad popular*, pp. 132-133, citat de *Solidaridad Obrera*, 26 d'abril, 24 de maig, 31 d'octubre de 1931.

Una visió que, a més a més, podien reforçar a través de la seva socialització en sindicats i grups polítics i culturals als seus barris, o a través de la lectura de la premsa i dels llibres. Comparteixo amb Roca l'apreciació sobre els progressos fets a Catalunya en la lectura de periòdics. Però si ens interessem per saber no quants periòdics s'hi editaven sinó quins periòdics llegien els obrers, si repassem la premsa anarquista i llegim *Solidaridad Obrera*, podem comprovar que la imatge de progrés urbà era tot menys evident. El que hi preval és la imatge de la desigualtat i la d'un progrés urbà furtat, com es veu en les frases que acabo de citar.

Les denúncies sobre les condicions de misèria a la ciutat i el seu contrast amb els barris rics, més enllà de les exageracions, són la lletania habitual. Aquest periòdic tenia, malgrat les dificultats amb què va entropessar, altes taxes de lectura dins del món obrer.¹⁴ El llibre polític més llegit per la classe obrera barcelonina fou *La conquista del pan* que s'havia publicat en el canvi de segle i que fou reeditat successivament fins als anys trenta. Desenes de milers d'exemplars van córrer per les mans dels obrers catalans. Si es para l'atenció en aquest llibre de prosa clara i senzilla, que de vegades era llegit en veu alta pels obrers lletrats als analfabets, s'observa que la misèria n'és el concepte fundador. És probable que aquesta voluntat de desprendre's de la misèria que evoca *La conquista del pan* fos el poderós missatge alliberador que explicués la sort de l'anarquisme entre els més pobres. Si ens hi fixem bé, aquesta crida a acabar d'un cop amb la misèria era per a Kropotkin més que un simple manifest revolucionari. La no-satisfacció de les necessitats bàsiques era en realitat l'autèntic concepte fundador de tota l'economia política de Kropotkin. La riquesa té el seu origen en la misèria, n'és la causa primera. «La misèria és la que ha fet els rics [...] —deia el rus—. On no hi hagi miserables, no hi haurà ja rics per explotar-los». Les necessitats de l'obrer són tantes, la seva misèria tan gran, que es veu obligat a malvendre la seva força de treball: aquí se situa l'origen del benefici. La font de la plusvàlua no és doncs al procés de treball en si, sinó que se situa abans d'aquest procés, en la mateixa possibilitat que l'obrer es vegi obligat a treballar, en la mateixa conjuntura de màxima necessitat que converteix imperativament l'individu en treballador assalariat. La font de tots els mals rau doncs en la misèria, en la insatisfacció prèvia de les necessitats més elementals de supervivència, en el consum, o millor, en el subconsum desencadenant i causa primera de l'exploració. La conclusió de cara a la fundació d'una economia de l'alliberament és lògica: es tracta de produir per satisfer primerament aquestes necessitats bàsiques, de pensar l'economia des del consum en compte de des de la producció («En economia política, en primer lloc s'ha d'estudiar el *consum* i no la *producció*»). Satisfetes les necessitats bàsiques de consum, d'aliment, habitatge i vestit, s'elimina d'arrel la possibilitat del benefici capitalista, de la riquesa, perquè l'individu mai no acceptarà malvendre

¹⁴ Susana Tavera: *Solidaridad Obrera. El fer i desfer-se d'un diari anarco-sindicalista (1915-1939)*, Col·legi de Periodistes de Catalunya-Diputació de Barcelona, Barcelona, 1992.

les seves capacitats de treball. Tota l'atenció s'ha de centrar, doncs, a estudiar i resoldre primer aquestes necessitats. Les conseqüències pràctiques són evidents per a la idea de la revolució dels anarquistes: «La revolució haurà de garantir i podrà garantir a tothom l'habitatge, el vestit i el pa».¹⁵

El llibre de Kropotkin parlava d'un habitatge expropiat i d'una nova ciutat on desapareixerien els barris i habitatges llòbrecs dels obrers urbans més pobres, els Whitechapel i Mile End Road de totes les ciutats del món. Kropotkin explicava també que el sistema de retribució en anarquia no seria en la forma as-salariada dels capitalistes o dels socialistes col·lectivistes, amb diferències de remuneració en funció de la qualificació; que no es pretenia jerarquitzar tampoc treball manual i intel·lectual, sinó que l'objectiu era la satisfacció de necessitats sense fer distincions d'estudis o coneixements previs. Ningú treballaria més de quatre hores i el treball manual més dur i monòton hauria de ser compartit per tots, ja que treball manual i intel·lectual s'hi combinarien. Ningú més interessat que els obrers més pobres a defensar aquest programa. Kropotkin els parlava, a més, de prendre possessió de la ciutat, de recuperar totes aquestes riqueses que sedimentava com a «treball acumulat», on una generació d'obrers rere d'altra havien construït carrers i places, palaus, museus i biblioteques. D'una gran ciutat fusionada amb les seves hortes circumdants, d'una reorganització del territori on finalment camp i ciutat, agricultura i indústria s'integrarien.

L'anarquisme tenia en principi més atractiu que qualsevol altra ideologia política a l'hora de reaccionar contra la situació de misèria relativa que alguns joves obrers barcelonins percebien a la ciutat. Per raons objectives que bàsicament tenien relació amb una persistència de la misèria, de la desigualtat i de la immobilitat social, veien en la CNT radicalitzada dels anys trenta, en la FAI i en les JJ.LL. una visió del món i unes consignes més coincidents amb la seva autopercepció al si de la ciutat. Senzillament, tenien poc a perdre si passaven a l'acció en sindicats o grups que defensessin aquestes idees. Com assenyala Juan Suriano en el cas dels treballadors immigrants bonaerencs del canvi de segle, l'anarquisme va brindar el llenguatge polític a la misèria i la insatisfacció d'aquells que veien frustrats els seus desitjos d'ascens social.¹⁶ I, en realitat, aquest llenguatge polític parlava d'una nova societat, d'una nova ciutat, d'un model urbà diferent. El model urbà que existia, del qual no negaven ni la riquesa ni la innovació, els semblava senzillament injust.

¹⁵ P. Kropotkin: *La conquista del pan* (1892), La España Moderna, Madrid, 1903; Libro de Anarres, Buenos Aires, 2005.

¹⁶ Vegeu J. Suriano: *Anarquistas. Cultura y política libertaria en Buenos Aires, 1890-1910*, Manantial, Buenos Aires, 2001; *Auge y caída del anarquismo. Argentina, 1880-1930*, Capital Intelectual, Buenos Aires, 2005.